

Stručni rad

**150. OBLJETNICA OSNUTKA I 60.
OBLJETNICA PRESTANKA RADA
UČITELJSKE ŠKOLE U KARLOVCU**

Ivana Bartolac

univ. mag. educ. philol. angl., *univ. mag. educ. philol. croat.*

Gimnazija Karlovac

Sažetak

Razvoju učiteljskih škola, do 19. stoljeća poznatih kao preparandije, i učiteljske profesije u Hrvatskoj snažan su poticaj dale brojne reforme školstva tijekom 18. stoljeća. Nakon zakona o osnovnom školstvu uslijedili su zakoni o srednjem i visokom školstvu, što je dovelo do razvoja institucionaliziranog prijenosa znanja te jedinstvenog i usklađenog školstva u Hrvatskoj. Kao jedno od brojnih središta znanja i kulture u Hrvatskoj tijekom 19. i 20. stoljeća ističe se Učiteljska škola u Karlovcu. Tijekom 90 godina djelovanja ove institucije školovani su brojni budući učitelji koji su svoja znanja prenosili ne samo lokalnom stanovništvu, već i šire.

Ključne riječi: preparandije, izobrazba učitelja, učiteljska profesija, školski zakoni, Hrvatska

1. Uvod

U kontekstu obrazovanja učitelja u Karlovcu 2025. godina važna je iz dva razloga. Ove godine obilježava se 150. obljetnica osnutka te 60. obljetnica prestanka rada Učiteljske škole u Karlovcu. Unatoč činjenici da je modernizacija školstva u Habsburškoj Monarhiji, pa tako i Hrvatskoj, započela u 18. stoljeću, začetke učiteljske profesije smještamo u 19. stoljeće. Postupnim slabljenjem utjecaja Katoličke crkve u području obrazovanja, širenjem prosvjetiteljskih ideja te razvojem protomodernih država školstvo je potvrdilo svoj status „politicuma“, tj. državnoga političkog pitanja. S razlogom se 18. stoljeće naziva „pedagoškim stoljećem“, a razdoblje prosvjetiteljstva »razdobljem obrazovanja naroda i građana« (Horbec i Švoger, 2010, str. 6 prema Hermann, 2005). Upravo su razdoblje vladavine Marije Terezije (1740.-1780.) obilježile brojne reforme školstva, koje su bile snažan poticaj za razvoj modernog sustava obrazovanja i mreže odgojno-obrazovnih institucija na području cijele Monarhije, pa tako i učiteljskih škola.

2. Obrazovanje učitelja u Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća do 60-ih godina 20. stoljeća

Učiteljske škole bile su stručne škole koje su učenici upisivali nakon završetka više pučke/narodne škole ili niže gimnazije. Tijekom 19. stoljeća učiteljske su se škole nazivale preparandije. Naziv preparandija službeno je uveden „Zakonom ob ustroju pučkih škola i preparandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji“ iz 1874. godine, koji se naziva i Prvim školskim zakonom jer je to prvi hrvatski autonomni školski zakon. Njegove odredbe primjenjivale su se u svim dijelovima Hrvatske. Prema ovom zakonu preparandije su mogli upisati mladići i djevojke s navršених 15 godina. Uvjet za upis mladića bila je završena mala gimnazija, mala realka ili građanska škola, a uvjet za upis djevojaka bila je završena građanska škola, tj. viša djevojačka škola. Nakon trogodišnjeg školovanja i položenog ispita polaznici su postajali učitelji u pučkim školama, a polaganjem dodatnog ispita mogli su raditi i u građanskim školama.

Drugim školskim zakonom iz 1888. godine pojam preparandija zamijenjen je pojmom učiteljska škola. Ovim zakonom školovanje je u učiteljskim školama produljeno s tri na četiri godine. Na kraju prva tri razreda pisali su se godišnji ispiti, a na kraju posljednjeg četvrtog razreda ispit zrelosti. Polaganjem ovog ispita stjecao se status privremenog učitelja. Nakon dvije godine „povoljnoga praktičnog službovanja“ polagao se ispit [2]. Uspješno položeni ispit bio je uvjet za stjecanje „svjedodžbe osposobnice“, koja je omogućavala stalno namještenje u pučkim školama [2]. Nakon stjecanja „svjedodžbe osposobnice“ mogao se je polagati dodatni učiteljski ispit, koji je bio preduvjet za rad u višim pučkim školama.

Iznimno važna godina za obrazovanje učitelja i obrazovanje u Hrvatskoj općenito je 1919. kada je osnovana Viša pedagoška škola u Zagrebu prema naredbi Povjerenstva za prosvjetu i vjere u Hrvatskoj i Slavoniji. Uvjet za upis na Višu pedagošku školu bila je završena učiteljska škola i položen učiteljski ispit. Viša pedagoška škola u trajanju od dvije godine osnovana je s ciljem izobrazbe učitelja

viših pučkih (građanskih) škola. Prema Uredbi o višoj pedagoškoj školi prosvjete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (KSHS) iz 1920. godine školovanje za rad u građanskim školama trajalo je dvije godine, a za rad u učiteljskim školama tri godine. Školovanje na Višoj pedagoškoj školi od 1926. godine traje četiri godine, od 1929. godine pet godina te od 1941. godine ponovno četiri godine. Zakonom o pedagoškim akademijama iz 1960. godine više pedagoške škole postaju pedagoške akademije te su one školovali nastavnike osnovnih škola. Pedagošku akademiju u trajanju od dvije godine mogli su upisati učenici sa završenim gimnazijama ili stručnim školama. Školske godine 1960./1961. upisana je posljednja generacija budućih učitelja.

Zakonom o učiteljskim školama iz 1929. godine učiteljske škole postale su petogodišnje. Završetkom petog razreda i polaganjem učiteljskoga diplomskog ispita stjecala se je kvalifikacija učitelja narodnih škola te mogućnost rada kao privremenog učitelja. Nakon dvogodišnjeg rada u školi privremeni je učitelj polaganjem praktičnoga učiteljskog ispita dobivao status stalnog učitelja. Važna odredba Zakona iz 1929. godine odnosila se na činjenicu da su učiteljske škole postale isključivo državne ustanove te je njihova svrha bila „stručno obrazovanje učitelja narodnih škola tako što pripravnicima pružaju temeljnu opću i stručnu (pedagošku) spremu“, obrazovanje „u duhu državnoga i narodnoga jedinstva i vjerske trpeljivosti“ te priprema „za nacionalnu, prosvjetnu i kulturnu misiju u narodu“ [3].

Prema popisu iz školske godine 1939./1940. na području Banovine Hrvatske djelovalo je ukupno jedanaest javnih učiteljskih škola u deset gradova. Školovanje učitelja bilo je moguće u Čakovcu, Dubrovniku, Gospiću, Karlovcu, Mostaru, Osijeku, Pakracu, Petrinji, Šibeniku te Zagrebu, gdje su djelovale dvije škole, Državna učiteljska škola i Ženska stručna učiteljska škola. Također, u to vrijeme djelovala je i jedna privatna učiteljska škola u Zagrebu, Učiteljska škola sestara milosrdnica.

2.1. Počeci rada ženski učiteljskih škola u Hrvatskoj

Ženama je sve do 1869. godine upis u učiteljske škole bio ograničen. Učiteljice su mogle postati samo školovanjem kod časničkih sestara u samostanima, školovanjem kod kuće ili upisom u privatne škole. U samostanu sestara milosrdnica 1848. godine osnovana je ženska preparandija, koja je pravo javnosti dobila 1852. godine. Godine 1860. u Dubrovniku je s radom počela privatna ženska preparandija na talijanskom jeziku koju su osnovale sestre milosrdnice. Od školske godine 1864./1865. pa do 1874. godine u Đakovu je djelovala Samostanska ženska privatna dvogodišnja škola. Školskim zakonom iz 1874. godine osnovana je još jedna ženska preparandija u Zagrebu, Zagrebačka zemaljska ženska učiteljska škola poznata i kao Ženska preparandija s vježbaonicom. S radom počinje 1875. godine te je na njoj djelovalo isto svjetovno učiteljsko osoblje kao i na muškoj preparandiji. Kandidatkinje koje su zadovoljile kriterije upisa, navršeni petnaest godina života i završena viša djevojačka škola, školuju se tri godine, odnosno pohađaju tri tečaja. Obustavljanje rada ove ženske preparandije započelo je 1882. godine, a u potpunosti je ukinuta 1884. godine. Nadležna upravna tijela kao jedan od razloga navela su suficitarnost zanimanja, tj. prevelik broj osposobljenih učiteljica zbog postojanja dviju ženskih preparandija. Iste godine u Makarskoj pokrenut je ženski pripravnici tečaj. U Osijeku od 1909.

godine učiteljsku školu mogu pohađati i žene te ona školske godine 1929./1930. postaje Državna mješovita učiteljska škola Osijek. U Pazinu 1912. godine s radom počinje ženska učiteljska škola.

3. Učiteljska škola u Karlovcu

O povijesti škole, njezinim učenicima i nastavnicima znamo iz devedeset pedagoških knjiga i jedne administrativne knjige, koje se trajno čuvaju u Državnom arhivu u Karlovcu od 1981. godine. Navedeni povijesni izvori sadrže podatke o uspjesima učenika tijekom njihovog školovanja i na završnim ispitima, njihovom vladanju te izostancima, ali također i podatke o predmetima koji su se poučavali, imenima nastavnika te čestim izmjenama naziva škole.

3.1. Osnutak i počeci rada

„Srpska učiteljska škola u Karlovcu otvorena je odlukom Srpsko-pravoslavnog crkvenog sabora u Sremskim Karlovcima, br. 104 od 16.IX. 1875“ (Vrbetić, 1979, str. 113. prema Cuvaj, 1907-1912). „Započela je radom 23.IX t. g. kao Srpska avtonomna učiteljska škola“ (Vrbetić, 1979, str.113). Do njezinog utemeljenja učiteljska izobrazba u Karlovcu temeljila se na učiteljskim tečajevima, koji su se održavali od dvadesetih godina 19. stoljeća. Otvaranjem petrinjske učiteljske škole učiteljski tečajevi sele se iz Karlovca u Petrinju.

U početku je karlovačka učiteljska škola bila mješovita, tj. upisivali su je učenici i učenice, i to prema zadanim uvjetima. Obavezna je bila završena četverorazredna osnovna škola ili pripralni tečaj osnovan uz učiteljsko učilište. Prvim školskim zakonom iz 1874. godine uvjet za upis bilo je osmogodišnje obrazovanje, koje je uključivalo osnovnu školu, nižu realku, gimnaziju, višu djevojačku školu ili građansku školu. Budući da više nije bio potreban, pripralni tečaj bio je ukinut. Iste godine karlovačka učiteljska škola postaje isključivo muška učiteljska škola, ali je zbog građanskog protesta preustrojena u žensku učiteljsku školu. Muški polaznici svoju izobrazbu tada su mogli steći u Srpskoj autonomnoj učiteljskoj školi u Pakracu.

3.2. Nastavni plan i program te praktična nastava

Za vrijeme Austro-Ugarske nastavni plan i program karlovačke učiteljske škole bio je ujednačen s planovima i programima zemaljskih učiteljskih škola. Vrbetić (1979) ističe kako je nastavni plan i program za četverogodišnje razdoblje počevši od školske godine 1913./1914. sadržavao ukupno dvadeset i jedan predmet. U obliku grafičkog prikaza Vrbetić (1979) navodi sljedeće nazive predmeta:

1. Nauka vjere
2. Pedagogika
3. Posebna metodika i praktične vježbe
4. Srpski jezik
5. Crkveno-slovenski jezik
6. Njemački jezik

7. Zemljopis
8. Istorija i domaći ustav
9. Matematika i geometrijsko crtanje
10. Prirodopis
11. Fizika i kemija
12. Ženski ručni rad
13. Kućanstvo i vrtlarstvo
14. Krasopis
15. Prostoručno crtanje
16. Crkveno pojanje i pravilo
17. Teorija harmonije i harm. pjevanje
18. Muzika (sviranje na violini)
19. Gimnastika
20. Eksorta
21. Francuski jezik. (str. 115)

Vrbetić (1979) se osvrće na preopterećenost učenika tog vremena, koja je vidljiva na temelju podataka navedenih u prethodno spomenutom grafičkom prikazu. Navedeni grafički prikaz tako sadrži podatke o broju predmeta planiranih za svaki razred te njihovoj tjednoj satnici. „Kako se vidi plan je bio vrlo širok: svakog su dana pripravnici imali 5-6 sati, a jednom tjedno čak i 7 sati. To je, po današnjem shvaćanju, svakako predstavljalo preopterećenost učenika“ (Vrbetić, 1979, str. 114). Osim nastavnog plana iz školske godine 1913./1914., Vrbetić (1979) komentira i nastavni program pedagogije i metodike s praktičnim vježbama te ga opisuje kao opširan:

U I razredu se učila fizička antropologija s dijetetikom i higijenom, u II pedagoška psihologija i logika, u III teorijska i praktična pedagogija te metodika početne stvarne nastave, u IV razredu povijest pedagogije i ponavljanje u ranijim razredima stečenog znanja. (str. 115)

Za uspješno provođenje nastavnog plana i programa bila je važna opremljenost karlovačke učiteljske škole, što Vrbetić (1979) potvrđuje za školsku godinu 1907./1908.:

Škola je uoči I svjetskog rata bila dobro opremljena i Izvještaj za šk. g. 1907/1908. informira nas da je imala zbirke za vjeronauk, antropologiju i dijetetiku, pedagogiju i metodiku, zemljopis i povijest, fiziku, kemiju, prirodopis, matematiku, krasopis i crtanje, ženski ručni rad i gimnastiku. Za ono vrijeme moderni i novi principi zorne obuke mogli su uz zbirke biti potpuno provedeni. (str. 116)

Na temelju Izvještaja Učiteljske škole za školsku godinu 1938./1939. Vrbetić (1979) u obliku grafičkog prikaza navodi nazive predmeta planiranih za svaki razred te njihovu tjednu satnicu. Nazivi predmeta su sljedeći:

Psihologija s logikom u III r., a u V. r. dječja i pedagoška (primij.)
Opšta pedagogika
Istorija pedagogike
Metodika
Školski rad
Školska organizacija i administracija
Nar. ekonomija sa osn. sociologije

Vjeronauka
Narodni jezik
Živi strani jezik (franc. ili njem.)
Istorija (opšta i narodna)
Zemljopis
Prirodopis
Hemija s tehnologijom
Fizika
Matematika
Higijena
Poljoprivreda-domaćinstvo
Crtanje (sa pisanjem u I razredu)
Pjevanje
Sviranje
Ručni rad
Gimnastika. (str. 158)

Praktična nastava provodila se je u vježbaonici, odnosno Srpskoj osnovnoj školi. Sedamdesetih godina 19. stoljeća Srpska osnovna škola imala je samo jednog učitelja te se kao učitelj iz toga vremena spominje Manojlo Grbić, koji 1875. godine postaje učitelj novoosnovane karlovačke učiteljske škole. Godine 1901. vježbaonica ima dva učitelja, Sofiju Pricu i Lazara Bordoškog. Osim u Srpskoj osnovnoj školi, praktična nastava se je izvodila i u dječjačkoj i djevojačkoj školi, o čemu svjedoči Izvješće karlovačke srpske učiteljske škole za školsku godinu 1912./1913. Praktična nastava uključivala je praktične vježbi pripravnica, koje je u vježbaonici organizirao i nadzirao nastavnik metodike. Pripravnice su praktičnu nastavu pohađale tijekom trećeg i četvrtog razreda. Vrbetić (1979) navodi kako je rad učiteljskih pripravnica u vježbaonici bio višestruk. „One su: prisustvovalе predavanjima učitelja, same održavale predavanja za koja su se pismeno pripremале pod vodstvom i uputama nastavnika metodike i učitelja osnovne škole, diskutirale i ocjenjivale održano predavanje“ (Vrbetić, 1979, str. 118). Tako su tijekom trećeg razreda trebale su održati pet do šest sati, a u četvrtom razredu jedanaest do šesnaest sati godišnje.

Na kraju školovanja polagao se je završni ispit koji se je sastojao od dva dijela, usmenog i pismenog. Pismeni dio ispita sadržavao je gradivo tri predmeta, pedagogije, srpskog jezika i matematike, dok je usmeni dio obuhvaćao gradivo iz svih predmeta koji su bili propisani nastavnim planom i programom.

3.3. Etnički, vjerski i socijalni profil učenica

Učiteljsku školu u Karlovcu nisu upisivale samo Karlovčanke, u počecima rada škole većina učenica zapravo je bila iz okolice Karlovca, ostatka Hrvatske, Bosne i Hercegovine te Srbije.

Osim učenica pravoslavne vjeroispovijesti, karlovačku učiteljsku školu pohađale su i učenice židovske i katoličke vjeroispovijesti. Važno je napomenuti kako su učenice katoličke vjeroispovijesti za pohađanje ove škole trebale zatražiti dozvolu Duhovnog stola u Zagrebu, ali su je rijetko dobivale zbog zabrinutosti oko izostanka vjerske pouke. Zabrinutost za učenice katoličke vjeroispovijesti iskazivalo je i karlovačko katoličko stanovništvo, o čemu svjedoči i zapis iz

karlovačkog lista „Svjetlo“ iz 1892. godine. Navedeni zapis glasi: „U ovdašnju pravoslavnu preparandiju ne smiju se ove godine upisati katolkinje u prvi tečaj zaključkom zagrebačkog duhovnog stola zbog pomanjkanja u katoličkom vjeronauku“ (Vrbetić, 1979, str. 116)

Vrbetić (1979) navodi detaljne podatke o učenicima ove škole za tri školske godine. Karlovačku učiteljsku školu školske godine 1902./1903. pohađalo je ukupno pedeset i pet učenica podrijetlom iz Hrvatske, Slavonije, Ugarske, Austrije te Bosne i Hercegovine. Od ukupnog broja učenica te školske godine njih trinaest bilo je katoličke vjeroispovijesti. Također, od ukupnog broja učenica te generacije sedamnaest učenica bilo je iz obitelji profesora i učitelja, četrnaest učenica iz obitelji službenika, dvanaest učenica iz obrtničkih obitelji te osam učenica iz trgovačkih obitelji. Školske godine 1909./1910. ukupno je upisana trideset i jedna učenica. Tijekom školske godine 1913./1914. nastavu su pohađale ukupno devedeset i tri učenice. Od toga su dvadeset i tri učenice bile kćeri svećenika, učitelja i profesora, osamnaest učenica kćeri ostalih činovnika, dvadeset i četiri učenice kćeri trgovaca i zanatlija, dvije učenice kćeri seljaka ili ratara te dvadeset i šest učenica kćeri osoba nekog drugog zvanja ili zanimanja.

3.4. Promjene naziva škole i prestanak rada

Osnovana kao Srpska autonomna učiteljska škola u Karlovcu, karlovačka učiteljska škola tijekom svog djelovanja mijenjala je svoj naziv. U devedeset godina postojanja karlovačke učiteljske škole teritorij današnje Hrvatske bio je dio osam različitih državnih tvorevina, Austro-Ugarske Monarhije, Države Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevine Jugoslavije, Demokratske Federativne Jugoslavije, Federativne Narodne Republike Jugoslavije i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Tijekom monarhijskog razdoblja i razdoblja komunističke vlasti djelovala je pod sljedećim nazivima. Naziv koji je stekla svojim osnutkom mijenja 1910. godine. U razdoblju od školske godine 1910./1911. do školske godine 1921./1922. djeluje kao Pravoslavna srpska učiteljska škola u Karlovcu. Vrbetić (1979) navodi kako je učiteljska škola bila zatvorena 1914. godine, kao što su zatvorene bile i sve druge srpske škole u Hrvatskoj i Slavoniji, da bi ponovno bila otvorena 18. kolovoza 1917. godine. U razdoblju od školske godine 1922./1923. do školske godine 1924./1925. naziva se Kraljevska učiteljska škola u Karlovcu. Od školske godine 1925./1926. do školske godine 1942./1943. djeluje kao Državna učiteljska škola u Karlovcu te od školske godine 1943./1944. do školske godine 1944./1945. kao Državna mješovita učiteljska škola u Karlovcu. Tijekom školske godine 1945./1946. naziva se Državna učiteljska škola u Karlovcu, a od školske godine 1946./1947. pa do prestanka s radom, školske godine 1964./1965., djeluje kao Učiteljska škola u Karlovcu. Nakon njezinog ukidanja s radom počinje gimnazija pedagoškog smjera, tzv. Druga gimnazija, uz već postojeći društveni i prirodoslovno-matematički smjer u Gimnaziji „Dr. Ivan Ribar“, tzv. Prvoj gimnaziji.

4. Zaključak

Povijesni izvori o Učiteljskoj školi u Karlovcu čuvaju se u Državnom arhivu u Karlovcu. Iz njih saznajemo o povijesti škole te njezinim učenicima i djelatnicima. Tijekom svog devedesetogodišnjeg djelovanja karlovačka učiteljska škola kao samostalno učilište obrazovala je velik broj učitelja ne samo iz Karlovca i Hrvatske, već i drugih država. Važno je spomenuti kako je dio svog djelovanja bila isključivo ženska učiteljska škola. Česte promjene u njezinom nazivu uvjetovane društvenim i političkim promjenama nisu umanjile njezin značaj u širenju pismenosti, znanja i kulture u Hrvatskoj i susjednim zemljama.

5. Popis literature

- [1.] Austro-Ugarska. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. [pristupljeno 10.11.2025.]; Dostupno na: <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/austro-ugarska>>.
- [2.] Batinić Š. Hrvatski školski sustav u XX. stoljeću. Anali za povijest odgoja [Internet]. 2003 [pristupljeno 11.11.2025.]; 2(2):49-69. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/334748>
- [3.] Batinić Š, Radeka I. Obrazovanje učitelja u Hrvatskoj između dva svjetska rata. Anali za povijest odgoja [Internet]. 2013 [pristupljeno 12.11.2025.]; 12(12):113-128. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/334450>
- [4.] Bučar, I. Učiteljska škola u Karlovcu 1910-1965.. Državni arhiv u Karlovcu [Internet]. 2002 [pristupljeno 10.11.2025.]; Dostupno na: http://arhinet.arhiv.hr/_Pages/PdfFile.aspx?Id=1074.
- [5.] Država Slovenaca, Hrvata i Srba. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. [pristupljeno 10.11.2025.]; Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/drzava-slovenaca-hrvata-i-srba>
- [6.] Dužaić P, Topolovčan T. UČITELJSTVO U HRVATSKOJ OD 1874. DO 1918. GODINE. OBILJEŽJA, ASPIRACIJE, RAZVOJ PROFESIJE I DRUŠTVENE OKOLNOSTI. Magistra ladertina [Internet]. 2024 [pristupljeno 12.11.2025.]; 19(1):125-150. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/322455>
- [7.] Gimnazija Karlovac. Povijest naše škole. [pristupljeno 10.11.2025.]; Dostupno na: <https://www.gimnazija-karlovac.hr/skola/povijest-nase-skole.html>
- [8.] Govekar-Okoliš M. Obrazovanje učiteljica u slovenskim i hrvatskim zemljama Austro-Ugarske Monarhije – komparativna analiza. Časopis za suvremenu povijest [Internet]. 2019 [pristupljeno 10.11.2025.]; 51(2):567-590. Dostupno na: <https://doi.org/10.22586/csp.v51i2.8566>
- [9.] Jugoslavija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. [pristupljeno 10.11.2025.]; Dostupno na: <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/jugoslavija>>

-
- [10.] Matijević, M. I Nikić, G. Srpske učiteljske škole na području Hrvatske od 1871. do 1921. U 200 godina Srpske preparandije u Sentandreji i Somboru, Zbornik sa naučne konferencije sa međunarodnim učešćem, Sombor, 22 – 23. decembar 2012. godine. 2014 [pristupljeno 13.11.2025.]; Dostupno na: <https://www.poreklo.rs/2012/12/10/zaostajemo-li-u-kulturnom-smislu/comment-page-1/?script=lat&lang=cir>
- [11.] Miljković D, Batinić Š. Iz povijesti hrvatskoga srednjega školstva u razdoblju od 1918. – 1940.. Napredak [Internet]. 2011 [pristupljeno 11.11.2025.];152(3-4):495-520. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/82789>
- [12.] preparandija. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. [pristupljeno 10.11.2025.]; Dostupno na: <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/preparandija>>.
- [13.] Raguž M. ZAKON OD 14. LISTOPADA 1874. OB USTROJU PUČKIH ŠKOLA I PREPARANDIJA ZA PUČKO UČITELJSTVO U KRALJEVINAH HRVATSKOJ I SLAVONIJI. Senjski zbornik [Internet]. 2010 [pristupljeno 11.11.2025.];37(1):87-97. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/7012>